

Posudek na disertační práci pro získání titulu PhD

Mgr Petra KOMERSE

Oralita jako zdroj inspirace pro frankofonní literaturu černé Afriky a Antil

Praha 2007, FF UK, Ustav románských studií

obor: románské literatury

vedoucí práce: Doc PhDr Aleš Pohorský CSc

274 ss+ 9ss bibliografie +4ss české a anglické shrnutí

0. Tato obsáhlá práce se skládá de fakto ze tří vzájemně do jisté míry propojených částí:

0.1. jde především o úvodní nástin moderních dějin francouzsky psané literatury tzv. černé Afriky a Antil (kapitola I podaná pod poněkud zavádějícím názvem **Dějinné ohlédnutí- kontext literárně společenský** (s. 6-75) s podkapitolami I.1 *Frankofonní literatura černé Afriky* a I.2 *Frankofonní literatura antilských ostrovů*)¹;

0.2. po takovém úvodním faktickém přehledu, popisu a analýze kontextu hlavních dat korpusu, na němž chce stavět, podává autor svůj pokus o teoretické vypořádání s vlastním zadáním své práce, jenž je rozdělen do dvou hlavních kapitol: II.- **Oralita a orální kultura** (s. 76-128) a III. **Oralita jako literární inspirace** (s.129-174).

0.3. na závěr pak v jedné, obsáhlé kapitole IV. **Dva autoři, dvě díla** (s. 175-274) rozebírá dvě konkrétní literární díla , jedno z oblasti francouzsky psané literatury Afriky (Kuruma) a druhé z antilské oblasti (Chamoiseau).

1. I když podepsaný recenzent má jisté zkušenosti s literární tvorbou některých afrických oblastí, včetně tvorby psané francouzsky nebo anglicky, musí úvodem zdůraznit, že literární historie a kritika není a nikdy nebyla ničím více než okrajovou oblastí jeho odborných zájmů. Z tohoto hlediska mohou mít tedy jeho poznámky zaměřené např. na kapitolu I., ale i na kapitolu IV spíše povahu marginálních postřehů, protože má filologická erudice je zaměřena na subsaharský africký region a obecnou jazykovědu. Na druhé straně osudy mé participace na tomto poli, tak, jak se vyvíjely od let šedesátých a sedmdesátých v průběhu přípravy, publikace a dalšího rozpracování naší pionýrské české knížky o afrických literaturách² udávají i dnešní směr

¹Mimochodem, autor zcela nekonvenčně kombinuje třídění jednotlivých hlavních kapitol práce s použitím římských číslic s poměrně ortodoxně pojatým desetinným tříděním uvnitř těchto hlavních kapitol. Ne příliš běžné, ale v zásadě velmi přehledné a názorné.

²Vladimír Klíma, K.F. Růžička, Petr Zima, *Literatura černé Afriky*. Praha, Orbis 1972.

mých hlavních zájmů o předloženou práci. Složitý proces koncepčního přepracování našeho citovaného českého dílka v jeho koedičních, cizojazyčných versích³ v dalších letech otevřel totiž pole nových interdisciplinárních i teoretických úvah, zaměřených nejen popisně, ale i na širší kontext vztahů jazyků a literatur v Africe, ale i na vývoj vztahů mluvených, psaných a tištěných textů v kontextech afrického vývoje od slovesnosti k literatuře. S výjimkou strukturálně pojímané vědy o jazyce a literatuře (jejíž pražské kořeny v období před druhou světovou válkou jsou nepochybné), takové komplexní a dynamické pojmání vztahu "orality" a "literarity" nebylo tehdy běžné ani v klasické literární vědě. Cizojazyčná vydání naší knížky rozšířená o obecné partie o vztahu jazyk-písmo-literatura udeřila zřejmě na správnou odezvu již tehdy u několika specialistů (Lindfors, Ricard⁴), které zřejmě inspirovala pokračovat dále tímto směrem, zvláště s novým rozmachem masové "orality" v podmínkách euroamerických médií v posledních dvou desetiletích a v posledním desetiletí i v Africe. Anglicky se místo dnes zastarávající binarity *folklór / orální slovesnost x literatura* stále více rozmáhá terminologický kontrast *oracy x literacy* a takové obory, jako jsou literární věda, jazykověda a teorie komunikace se de facto dostávají do nové, technicky "globalizované" situace, jež je nejen nutí přehodnotit jejich dosavadní metodologické principy, ale i otevřít naplno meze pluridisciplinárním přístupům stavěným na srovnávání literárního vývoje areálů opravdu kulturně a geograficky velmi vzdálených.

2. Z tohoto hlediska je třeba velmi ocenit, že mladý český badatel předložil v rámci své disertace obojí, tj. jak partie více méně klasického regionálního literárně-vědeckého popisu daného zkoumaného korpusu (mimoevropské frankofonní literatury)⁵ v kapitole I., tak hlubší analýzu

³ Vladimír Klíma, K.F. Růžička, Petr Zima, *Black Africa: Literature and Language*. Academia, Praha a D. Reidel, Publishing Company Dordrecht, Holland/Boston, USA, 1976; *Czarna Afryka-Literatura i język*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1980.

⁴ Je škoda, že autor disertace, jinak z dnes již značně zastaralé české verze naší knížky (1972) bohatě citující, patrně k přepracovaným, odborně zaměřeným partiím cizojazyčných vydání (1976, 1980) zabývajícími se tehdy (prakticky před skoro 30 lety) otázkami vztahu orality a literarity právě v Africe, neměl přístup: jinak by jistě přišel na to, že např. některé formulace Ricardovy z let osmdesátých o pozici Tutuolova díla jsou z naší anglické mutace skoro doslovně převzaté. Je také škoda, že autor disertace nepřihlédl k nejnověji přepracovanému anglickému vydání hlavních názorů Ricardových (opět hodně přebírajícímu z obecných partií anglického přepracovaného vydání naší knihy), které vyšlo pod názvem *The Languages and Literatures of Africa* (Paris, Oxford, Cape Town and Trenton, 2004)

⁵ Nejsm odborník na ostatní frankofonní literární oblasti mimo Francii (Kanada, Pacifik ap.), ale zdá se mi nesporné, že vlastní metropole, subsaharská Afrika a Antilly tvoří dnes nejsilnější korpus francouzsky psané literatury.

analýzu konkrétního díla jednoho konkrétního afrického a jednoho antilského autora (v kapitole IV.), ale navíc i partie pokoušející se o metodologickou pluridisciplinaritu (kap. II. a III.) v obecnějším pohledu na vztah *oracy x literacy*.

2.1. Zvláště tak tomu je u frankofonní literatury subsaharské Afriky, jež se vyvíjela v specifickém prostoru charakterizovaném plurilingvismem ve sféře orality kontrastujícím s takřka výlučným monolingvismem ve sféře literarity, a to (s literárně nevýznamnými výjimkami některých křesťansko-misijních a islámských kruhů) prakticky až do poloviny šedesátých let dvacátého století. Autor disertace sice v některých partiích svých citovaných kapitol okrajově upozorňuje na koexistenci francouzsky psané literatury subsaharské Afriky s prvními etapami rozvoje opravdové umělecké literatury v afrických jazycích v těchto oblastech (na s. 7-8, 16, 30 ad.), co však v jeho deskriptivních kapitolách poněkud ustupuje do pozadí, je otázka vazby, nebo chceme-li tedy *zpětné vazby* frankofonní literatury produkované africkými autory ve francouzštině do druhé poloviny šedesátých let *na čtenáře*. Problémem tu nejsou kvality umělecké ani jazykové, ale ve sféře akceptace této literatury v Africe samé. Není vůbec sporu o tom, že tato začasť vysoce umělecká frankofonní literatura, zabývající se africkou tematikou a podávaná většinou (kromě již tehdy počínajících vědomých a umělecky funkčních jazykových odchylek autorů) standardní francouzštinou, je součástí moderního vývoje francouzsky psané literatury. Má své čtenáře, má své kritiky, má svůj ohlas - ale ve Francii, popř. překladově v jiných literárních centrech euroamerické zóny, ev.včetně několika elitních městských, popř. univerzitně-akademických komunit, ale jinak velmi kvantitativně omezených v Africe. Avšak až do druhé poloviny šedesátých let, popř. do let sedmdesátých minulého století zůstává na obrovských plochách "frankofonních států" Afriky známa paradoxně méně než klasická, popř. moderní literatura metropolitní Francie, ba dá se říci, že je v Africe prakticky neznáma. Příčiny jsou dvě:

2.1.1. *negramotnost afrického zázemí* je jenom jednou z nich; optimisté mohou namítnout, že se za posledních několik desetiletí proti ní mnoho udělalo na národní, mezinárodní i ideologické úrovni. Od koloniálních a postkoloniálních pokusů o její zmenšení, popř. vytlačení přes mezinárodně koordinované akce organizací typu UNESCO až po nadšenecká budování jednotlivých škol a tříd či zásobování učebnicemi a

tužkami od intervenujících oddílů francouzské armády po nadšenecké, ale naivní akce typu humanistického hnutí (jež vyvíjí v posledních letech svou aktivitu i u nás), bilance je stále neúprosná: alfabetizace dílčích regionů a komunit vyústí skoro vždy po určitém časovém odstupu v tzv. mrtvou alfabetizaci (nově alfabetizovaní nemají co číst, čas číst ani motivaci číst), takže jejich gramotnost odumírá. Neúprosné statistiky vedou nakonec i mezinárodní organizace typu UNESCO k drastickým krokům, protože se ukazuje, že v střednědobém rozsahu je výsledkem většiny alfabetizačních akcí, na něž byly a jsou vynakládány obrovské částky, nikoli rozmach gramotnosti, ale de fakto její úpadek (daný v absolutním měřítku dokonce už i krátkodobě nepoměrem mezi růstem počtu nově "alfabetizovaných" a přirozenými populačními přírůstky);

2.1.2. svoji roli tu však hraje i otázka jazyková: jak autor disertace správně ukazuje, frankofonnost většiny afrických území existuje dodnes pouze v rovině oficiální, v málokterých z nich však obstojná znalost francouzštiny překračuje 15-25% mimoměstské populace. Populační údaje "frankofonních" zemí Afriky, citované autorem na s.2 např. podle souhrnné české příručky jsou tedy - z hlediska čtenářského přijímání a ohlasu francouzsky psané literatury a komunikace mimo úzké elitní komunity - soupisem literárních "mrtvých duší". Je pak ovšem otázka, zda v případě zemí, jako je např. Dahome-Benin, Togo, Burkina Faso či Niger můžeme vůbec mluvit dodnes o existenci jejich literatur v plném slova smyslu.

2.2. V takových situacích svoji roli hraje i literární realita mimo vlastní frankofonní území Afriky, totiž v sousedních regionech "anglofonních", která svůj vliv může uplatňovat jak tradičními faktory předkoloniálními (kolonizací přerušena pouta původní africká jazyková, kulturní, politická, náboženská ap.), tak nově přes překlady z francouzštiny do angličtiny a naopak. V některých případech je tento vliv "napříč" kolonizací uměle vytvořených hranic (jako např. u Nigérie a jejích sousedů Nigeru, Beninu a nověji i Čadu) velmi markantní. Z tohoto hlediska najdeme v kapitole I. celou řadu zajímavých pozorování. byť se za ně autor skoro metodologicky "styděl" dává své názory najevo *petitem* (jako např. *partie* o Achebem, Ekwensim, Tutuolovi, Fagunwovi ap.). Z hlediska překonání jazykové a grafické bariéry přes film v africkém jazyce je velmi zajímavá *partie* o Ousmanu Sembenovi aj..

2.3. O literaturách antilské oblasti mohu kompetentně soudit z hlediska literárněvědného jen minimálně, za zajímavý však považuji proces, v němž se prvky kreolizované francouzštiny prosazují jednak jako literárně funkční umělecké prostředky v rámci textu francouzského, jednak pak jako vlastní jazyk uměleckého díla. I zde by asi časem bylo metodologicky zajímavé srovnat tento proces s analogickými možnými procesy v antilských oblastech anglofonních.

3. Za nejzávažnější, jak už naznačeno, považuji kapitoly II. a III.

3.0. Stěžejní části této tematiky vyjadřuje autor úvodní otázkou kapitoly II.. *"Čím se orální slovesnost a její prezentace liší od psané literatury, jaký je její situační kontext, jak nakládá s jazykem?"* (s.76). Odpověď na tuto a některé další otázky se pokouší dát v několika rovinách:

3.1. Především tvrzením, že mluvené slovo svou bezprostřední vazbou a svými kořeny v situaci a kontextu zůstává stále v kontaktu se skutečností, zatímco slovo psané je zakotveno pouze v kontextu daného textu a jeho grafiky. Z toho vyvozuje autor i maximální schopnost magického využití mluveného slova (na rozdíl od omezení této možnosti pro slovo psané. Píše dále doslova: *"Žádné lingvistické teorie to nemohou změnit: mluvené slovo nebylo původně jen něčím, co popisuje, co odkazuje k reálnému světu. Spojení mezi slovem a skutečností bylo v orálních kulturách téměř hmatatelné, šlo o spojení aktivní, jež neustále oživovalo trvalý kontakt člověka s jeho okolím. Ano, mluvené slovo mělo v sobě něco, co zůstává pro psaný text z velké části nedostupným: určitý magický rozměr ..(s. 77)*. Aniž bychom chtěli význam magického využití mluvených jazykových textů podcenit, musíme ovšem položit otázku: proč tedy v historii vynálezu a užívání písma a psaných textů hraje právě magické užívání textu tak často klíčovou roli? Je přece známo, že např. kořeny fonetiky ve staré Indii byly spojeny se snahou naučit obětujícího správnému vyslovení magických obětních formulí, psanými texty kodifikovanými? A nespočet výslovnostních a řečnických příruček motivovaných právě potřebami dodržet věrně magické funkce textů lemujících literární vývoj v mnoha oblastech od antického starověku až po české "Vady kazatelů" našeho Jana Blahoslava- není to právě důkaz rituálních pocitů "nedostačivosti" magické povahy textů mluvené formy?

3.2. Podobně je tomu např. u autorových úvah o úloze slova v hierarchii jednotek segmentace a analýzy v mluvené a psané podobě jazyka (s. 78-81). Zde je třeba upozornit na dvě skutečnosti:

3.2.1. - slovo jako jednotka jazyka je fikcí vzniklou abstrakcí na základě jazyků některých klasických typologických struktur (mezi něž samozřejmě patří i klasické románské jazyky), její aplikace na jiné struktury je někdy reálná, jindy potenciální a jindy opět ovšem zcela nesmyslná. Místo slova v analýze struktury textu je tedy dáno jazykovým typem, nikoli kontrastem mluvené a psané formy jazykového projevu a textu. Něco jiného je analýza prostředků, jimiž jsou funkční jednotky jazyků rozlišovány a realizováno jejich rozhraní (v pojetí N.S. Trubetzkého tzv. otázky "hraničních signálů"): zatímco u slova v jazyce klasického indoevropského typu jde často jen o Mathesiovské potenciální kombinační změny hlásek, u výpovědí a vět jde o pauzy a intonační kadence, jež psaný jazyk ne zcela přesně parafrázuje interpunkčními znaky. Ale potíže se segmentací jednotek různých úrovní existují zhruba ve stejné míře v rovině jazyka mluveného i psaného, jde jen o míru funkční zatíženosti tou nebo onou formou. Tak např. analýza vzniku a vývoje dětské řeči ukazuje, že problémy, které mají školáci se segmentací slov psaných, jsou jen další etapou problémů, které mají caparti, když se učí mluvit. Pozice slova (a jiných funkčních jednotek v jazykových strukturách, v nichž slovo existuje jen marginálně nebo vůbec ne) je tedy metodologicky srovnatelná v mluvené a psané formě jazyka: co je rozdílné je načasování, kdy uživatelé tu nebo onu formu začnou zvládat a její intenzita v dané komunitě a kultuře.

3.2.2. - vyšší intenzita role slova v magickém použití jazyka ve formě mluvené může být v neposlední řadě dána i časovým faktorem, možná i paměťovým omezením, jež souvisí s tím, že "trvání" mluveného textu je mnohonásobně omezenější než u textu psaného. Navíc v afrických kontextech mohou hrát i jistou roli tzv. ideofony, což jsou jakési typy onomatopojí, jež na krátkém, obvykle jedno-až dvouslabičném základě vyjadřují intonačně často celou výpověď-větu. Není ostatně nezajímavé, že tento specificky africký "slovní druh" rychle pronikl a proniká stále více nejen do všech pidžinizovaných a kreolizovaných forem jazyků, ale i do regionálně zabarvených standardních textů francouzských, anglických, portugalských ap.

3.3. Stejně je tomu u autorových úvah na téma mluvené slovo a symbolický jazyk, emotivní jazyk, syntetický jazyk ap. Je správné, že se

těmito otázkami autior zabývá, obávám se však, že esteticko-literární smysl a nepochybně i hluboká úcta k románsky " temperamentním", ale vědecky často nesprávně až naivně generalizujícím fantaziím kulturních antropologů školy Lévi-Strausse a jeho žáků ho vedou k občasnému pomíjení objektivních společenských a jazykových a literárních fakt. Základ některých podobných omylů je podle mého v tom, že nerozlišují dostatečně hierarchii *mluvené-psané* a blízkou, ale ne totožnou hierarchii *literární-neliterární* text. Budiž mi prominut drastický případ z našeho prostředí: jízdní řád ČD je psaný-tištěný text, ale s uměleckou literaturou má stejně málo společného, jako hlášení obecního rozhlasu v Horním Hněuku. Naopak anekdota, kterou jsme právě slyšeli, je svým způsobem stejným právem text umělecké literatury (v mluvené podobě textu), jako verše Ivana Diviše nebo J. Seiferta (v psané/tištěné podobě textu). Kritérium formy textu (mluvená - psaná) jde tedy napříč kritériu funkce textu (umělecká - prostě sdělovací, ap.).

Abych nezabředl do exotické tematiky, uvedu ještě příklad z podkapitoly o tabuizujícím a magickém působení jmen jako prvků majetnických. Když mluví autor o snaze opanovat nová území pomocí nových jmen, uvádí jako příklad když " *se v Československu po pádu předlistopadového režimu přejmenovávala řada ulic, stanic metra i úřadů, nešlo také hlavně o akt, jímž se měl stvrdit fakt, že i nad těmito věcmi má vláda novou moc, nový společenský systém?* (s.79). Zde bych chtěl podotknout (možná i z pozice pamětníka), že pakliže byla v období normalizační diktatury např. stanice metra vyhloubená pod křížovatkou, po staletí v Praze nazývanou podle staré formanské zájezdní hospody "U Anděla", nazvána "Moskevská", pak opravdu nemůžeme návrat ke jménu "Anděl" po listopadu 1989 považovat za něco podobného. Důkazem toho je, že v případě pražského metra (u něhož ruský podíl na výstavbě žádný rozumný člověk nemůže popírat) o pár stanic dále na trase C je a zůstává zastávka I.P. Pavlova (nazvaná - tak jako náměstí nad ní již z předválečných dob - podle velkého ruského badatele) beze změny.

3.4. K situačním vazbám některých mluvených textů, u nichž autor uvádí jejich mnohem vyšší intenzitu než jak se domnívá, že tomu je u textů psaných (včetně zakotvení v dimensích času a prostoru) bych podotkl, že je otázkou, zda tady nezaměňujeme příčinu a následek. Ono to zakotvení v situaci času a prostoru může být dáno nejen mluveností, ale i spíše spontánností a neopakovatelností. Vazba tedy nevychází z

mluveného charakteru textu, ale ze spontánnosti textů mluvených v obdobích, kdy neexistovala jakákoli jejich příprava ani fixace. Mluvené texty v orálních civilizacích a kulturách byly málokdy detailně předem připravené a většinou z hlediska kvantitativního omezené co do počtu posluchačů. S nástupem médií "masové mluvenosti" se karta obrací a mnohé z rysů, které byly v minulosti spojovány s mluveností tak mohou mít jiné kořeny. O tom jsem podrobněji již psal ve svém příspěvku k curyšskému semináři v r. 2002, kde jsem poukázal na některé paralely mezi primární a sekundární oralitou (tradiční africké komunikace x euroamerická média v globalizující se společnosti)⁶.

4. Závěrem bych chtěl (spíše na okraj kapitoly III. než jako její kritiku) položit několik otázek, které nechtějí zpochybnit jednotlivé aspekty autorova pokusu hledat vztahy mezi oralitou a frankofonní literaturou Afriky a Antil. Ten je v zásadě správný a do značné míry oprávněný, o tom není pochyb. Otázky - nebo spíše perspektivy dalšího výzkumu se tu kladou podle mého názoru následujícími způsoby.

4.1. Zda a do jaké míry existuje naznačovaná *kauzalita* mezi jevy danými obecnými rovinami vztahu mluvené a psané/tištěné literatury a specifikou francouzsky a kreolsky psané literatury Afriky a Antil? Anebo jde spíše o kauzální vztah mezi frankofonní výlučností v rovině psané versus multilingvností daných oblastí (popř. bilingvností, diglosií v případě antilské oblasti) v rovině mluvené?

4.2. Je oralita(oracy) literárních textů tohoto okruhu opravdu zdrojem literární inspirace nebo jde o její působení prostředkované v obecnějších kontextech? Jinými slovy není oralita/oracy obecněji determinujícím prvkem, tedy i mimo uměleckou literaturu?

4.3. Jaký je podíl orality/oracy, srovnáme-li situaci frankofonní a literatury vznikající v analogických okruzích, kde se používá jiných jazyků (anglofonní literatura Afriky i Antil, popř. další jazykové okruhy afrických jazyků pidžinů, kreolů ap.)? Jaké jsou tu podobnosti, analogie nebo rozdíly? Jinými slovy je třeba odlišit, co je opravdu specifické pro frankofonní literaturu těchto oblastí a co je spíše záležitostí užších nebo širších areálových kontextů, popř. co může být i obecnější povahy?

⁶ Petr Zima (2006): *Africa's role and share in the way from oracy to literacy: one-way or return ticket for not yet fully globalised cultures*. In: *African languages in global society*, Thomas Bearth (Editor), Zuerich-Koeln.

5. Drobné faktické a technické nedostatky předám autorovi příležitostně osobně. Veřejným bych tímto snad učinil jen svůj protest proti nedostatku paginace v obsahu a ve všech přehledech kapitol. Orientace v díle tak trvá mnohem déle

5. Závěr: práce objevná, zajímavá, nekonvenční a s náběhem k jisté pluridisciplinarity pohledu, jehož románské literárněvědné a kulturně antropologické emocionalitě se ovšem v některých závěrech občas nedostává objektivní korektury daty z jiných disciplin. Recenzentu způsobilo velké potěšení, že na poli vztahu mluvené a psané formy jazyků, kultur a literatur Černé Afriky, s níž kdysi před několika desetiletími u nás začínal, nachází v mladém autorovi možného spolupracovníka na specializovaném úseku frankofonie. Práce Petra Komerse samozřejmě podle mého názoru vynikajícím způsobem naplňuje požadavky na udělení titulu Ph.D.

V Praze dne 25.3.2007



Doc.PhDr Petr Zima CSc (FHS UK)